

Johann Valentin Meder ja teised muusikud Riias ja Tallinnas Põhjasõja ja katkulaine ajal 18. sajandi algul

Anu Schaper

Teesid: Muusikutele ja muusikaelule Riias ja Tallinnas Põhjasõja ajal pole muusikaloos kuigivõrd tähelepanu pööratud. Arhiiviallikad annavad siiski väärtuslikku teavet muusikaelu eri aspektide ja nende muutuste kohta sõja ja katku ajal, võimaldavad järeltõlki muusikute toimetulekustrateegiatega kohta ja lubavad kaudsemalt arutleda ka muusikute vaimse heaolu üle. Sõja mõju ei olnud üksnes pärssiv, näiteks lahinguvõite tähistati uute muusikateostega. Uurimus keskendub Riia ja Tallinna muusikutele, kellest tuntuim on Johann Valentin Meder (Riia toomorganist, varem töötanud ka kantorina Tallinnas).

Võtmesõnad: muusikud, Põhjasõda, vaimne heaolu, katk, Johann Valentin Meder

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v28i35.25567>

Artikli fookuses on kümnendid, mil võim Eesti- ja Liivimaal läks Rootsi suurriigilt Vene Keisririigile, s.t sõjaperiood, millest muusikalugudes libisetakse enamasti kokkuvõtlikult üle. Murranguliste, ebasoodsate aegade allikad võivad anda märkimisväärset teavet muusikaelu ja muusikute toimimise kohta, sh muudatustega kohanemise ja kaudsemalt vaimse heaolu kohta, mida rahuaja allikad kaugelgi sel määral ei võimalda. Siinsed uurimisküsimused on, millised muutused toimusid Põhjasõja ajal/tõttu muusikaelus, muusikute töökorralduses, toimetulekus ning toimimisviisides ja milliseid oletusi saab teha muusikute vaimse heaolu kohta.

Riia ja Tallinna ajalooline kontekst ning haldusstruktuur olid kõnesoleval ajal laias laastus sarnased¹ ning seda olid ka nende muusikaelu institutsionaalsed struktuurid, kuid neil oli ka mõningaid olulisi erinevusi. Mõlemas linnas olid esindatud kolm põhilist muusikuametit: kantor, organist ja linnamuusik. Linnamuusikud olid ajastutüüpiliselt organiseerunud tsunftilaadselt. Nii Tallinnas kui Riias koondus muusikaelu suurel määral kahe kiriku ümber, Tallinnas Oleviste ja Niguliste, Riias Peetri ja toomkiriku ümber. Muusikaelu reguleerisid mõlemas raad, konsistoorium² ning kirikute eestseisused.

1 Alludes Eesti- ja Liivimaa kubermangu koosseisus Rootsi riigivõimule, säilitasid mõlemad linnad siiski oma varasemad privileegid ja autonoomia; eriti Riial oli Läänemere provintsidest Rootsi võimu jaoks oluline militaarpoliitiline ja kaubanduslik tähendus (Küng 2019b, 79 jj; Tuchtenhagen 2005, 295–296, 315–316; Loit 2005, 321). Tallinnas ja Riias asusid ka vastavalt Rootsi Eesti- ja Liivimaa kuberneride residentsid, Tallinnas Toompeal, Riias kubernerilossis (Mäeorg 2019, 103; vt ka Tuchtenhagen 2008, 51–54). Muusikaelu seisukohast on siiski selgelt põhjendatud vaadelda ka Toompead koos toomkirikuga Tallinnas ning lossi- ehk Jakobi kirikut Riias linnade muusikategevuse osana – muusikud tegutsesid ja vastastikmõju toimis üle halduspiiride.

2 Alates Rootsi 1686. aasta kirikuseadusest, mis Eesti- ja Liivimaal jõustus 1690. aastate alguses, vastavalt Eestimaa

Mõlemas linnas oli linna muusikaelu juhtfiguuriks kantor – Tallinnas Kuningliku Gümnaasiumi (praegu Gustav Adolfi Gümnaasium), Riias toomkooli / Akadeemilise Gümnaasiumi kantor. Mõlemal tuli õppetöö kõrval korraldada jumalateenistuste muusika kahes peakirikus, mida nad tegid (peamiselt õpilastest koosneva) kooriga ning koostöös organistide ja linnamuusikutega. Kõrvalisema tähtsusega kantor oli Tallinnas toomkooli/toomkiriku juures. (Vt lähemalt Schaper 2025a, 78–79; Busch 1911, 27; Schweder 1910, 12; Leges 1696.)

Tallinnas oli kaks peaorganisti, Niguliste ja Oleviste kiriku omad, kes mängisid vaheldumisi ka Püha Vaimu ning Mihkli kirikus; kolmas organist töötas toomkirikus Toompeal (Schaper 2025a, 80–81). Riias oli organiste rohkem: olulisemad kolm Peetri, toom- ja Jaani (Johannese) kirikul, peale selle Jakobi kirikul ning eeslinnakirikutel (Gailite 2003, 109).

Tallinna all-linnas tegutses üks linnamuusikute tsunftilaadne ühendus, kuhu kuulus viis muusikut, lisaks neile sellid ja õpipoisid. Linnamuusikutel tuli musitseerida jumalateenistustel peakirikutes ja linna esindusüritustel ning neil oli privileeg (ainuõigus) mängida linnamüüride vahel toimuvatel pidudel, eriti pulmades ja saada seda viisi märkimisväärset lisateenistust. Peale selle tegutses väike rühm muusikuid Toompeal (Schaper 2025a, 82). Riias oli linnamuusikute tsunftilaadseid ühendusi ehk kompaniisid, nagu neid Riias kutsuti, 17. sajandi viimaseks kümnendiks lausa viis.³ Nende hierarhias kõrgeim oli esimene, privilegeeritud kompanii, kellel oli ka kohustus mängida linna kirikutes jumalateenistustel. Teine, nn Vilniuse kompanii koosnes algselt Vilniusest pärit muusikutest (Busch 1911, 30–31; Perl 1918/19, 709 jj; Arro dat.-ta [1981], 149–150), kes sageli mängisid linnakonsistooriumi haldusalasse mittekuuluvast Jakobi kirikus.⁴ Mõlemal kompaniil oli luba teenida mänguga linnamüüride vahel toimuvatel pulmapidudel (eelisõigus oli esimesel kompaniil) (vt nt raeprotokolle: RP 22.3.1703, 9.11.1708), sellal kui ülejäänud tohtisid mängida ainult eeslinnades. Viimaste kompaniide kohta kasutatud väljend *Undeutsche* („mittesaksa“) osutab asjaolule, et neisse kuulus rohkem mittesaksa päritolu muusikuid, näiteks poolakaid (Braun 1980, 65 jj; 1985, 102), kuid ka lihtsalt nende madalamale positsioonile sotsiaalses hierarhias.

Kui Tallinnas olid viis linnamuusikut enam-vähem võrdsel positsioonil – neil oli ka ühine rahakassa, kuhu sissetulek koguti ja kust see võrdselt jaotati –, siis Riias mängis

konsistoorium ning Riia linnakonsistoorium (vt nt Kõiv 2023, eriti lk 200; Andresen 2012, 36–37; Loit 2005, 327).

3 Kirjanduses vahel kohatav väide, nagu olnuks kompaniisid kuus, tuleneb tõenäoliselt ühe muusikute kirja (6.10.1691) ekslikust tõlgendamisest, milles on juttu esimese kompanii kuuendast kompanjonist („6. Kompagnon“) ehk kuuendast liikmest (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 104).

4 Nt mainib raeprotokoll (RP 23.11.1693) „sellesamuse kiriku juurde kuuluvat muusikute punti“ („zu selbiger Kirche gehörige bande der Musicanten“); on olemas kokkulepe teise kompanii muusikutega Jakobi kirikus mängimiseks (hiljemalt 1655) (Gailite 2003, 109–110); on tehtud makseid teise kompanii muusikutele (St. Jakobikirche 1700–1709).

tähtsamat rolli printsipaal ehk esimese kompanii peamuusik, kelle raad palkas ametisse. Lepingu järgi⁵ tuli printsipaalil pidada nelja selli ja üht õpipoissi; 1680. aastatel hakati üht sellidest asendama vokalistiga (RP 3.9 ja 22.12.1684).

Põhjasõja aega on muusikaelu seisukohast mõttekas vaadelda kolmes faasis: 1) 1700–1709, mil Riia ega Tallinn polnud valdavalt otsese sõjategevusega seotud, kuid sõda mõjutas siiski nende (muusika)elu; 2) 1709–1710, nn kuum faas: otsene sõjategevus, piiramine ning katk; 3) 1711–1721, kapituleerumise järgne, piiramise ja katku tagajärgede faas. Sõja mõju oli eri faasides mõistagi erinev. Muusikaelu toimimist ja muusikute toimetulekut neis kolmes faasis käsitlen kõigepealt kronoloogilises vaates, kuid arhiiviallikate analüüsis kindlaks tehtud olulisemate teemade kaupa. Seejärel saab teha järeldusi kriisi mõjude kohta muusikaelule, muusikutele ja nende vaimsele heaolule Põhjasõja ajal.

1700–1709: kasvav surve

Sõja esimest faasi võib pidada Riiale ja Tallinnale suhteliselt rahulikuks, kuid siiski hakkas see muusikute igapäevaelus rolli mängima kohe, kuna sõda algas just Riia piiramisega Saksi väeosade poolt 12. veebruaril 1700, kes tõrjuti küll tagasi (nagu ka sama aasta sügisel Narvat piiranud Peeter I väed) (Küng 2019a, 38–39; Piirimäe 2003, 23–30). Otsese sõjategevusega kaasnesid mängukeelud muusikutele. Kriisi eellooks aga on suur näljahäda Eesti- ja Liivimaal aastatel 1695–1697 (Küng 2019a, 37; Loit 2009, 9; Tarkiainen ja Tarkiainen 2014, 334–336) ning Rootsi kuninga Karl XI surm (1697), mis tõid samuti kaasa mängukeelud. Kokku tõi esimene sõjafaas mitu muusikuid puudutatavat muutust.

Institutsionaalne muutus. Sõja eelõhtul ning algul muusikaelus toimunud olulised muutused kujunesid Tallinnas struktuuralseks – mitme teguri tagajärjel kujundati ümber linnamuusikute ametiinstitutsioon. Üks neist teguritest oli üldine keeruline olukord 1690. aastate lõpus. Linnamuusikute situatsiooni raskendas oluliselt asjaolu, et näljaajal ja pärast Karl XI surma ei saanud nad pidudel mängimisega lisaraha teenida⁶ – kõrgete isikute surma järel oli leina-aastatel (samuti näiteks katku ajal) musitseerimine pidudel Tallinnas keelatud nagu mujalgi. Võimetus sõjaajal ette tulevat kitsikust erialase tööga leevendada tähendas kahtlemata psühholoogilist survet.

Teiseks teguriks oli Tallinna muusikaelus jõuliselt domineerima hakanud toomorganist Peter Trump (Trumpf; ametis hiljemalt alates 1690. aastast). Taotlenud 1690 Rootsi kindralkubernerilt Axel Julius De la Gardielt loa pidada selle ja õpipoisse, „et Jumala auks toetada kirikus muusikat“, ning 1692 privileegi Toompeal aadlike pulma-

5 Caspar Springeri (17. saj) ametisse nimetamise dokumendi äratrükki vt Perl 1918/19, 710–711.

6 Vt nt Valentin Porckwitz'i palvekiri 1.5.1700 (Stadtmusikanten 1527–1797, 405).

des musitseerimiseks,⁷ hakkas ta mängima ka lihtinimeste pidudel Toompeal, tõrjudes välja teised Toompea muusikud, samuti eeslinnas Tõnismäel ning isegi linnamüüride vahel.⁸ Vähemalt Tallinna (all-linna) linnamuusikute territooriumile tungimiseks Trumpil õigus selgelt puudus, nagu raad 1696. aastal oma resolutsiooniga ka uuesti kinnitas:

[. . .] mitte kellelegi, kes kuulub linna jurisdiktsiooni alla ja kes pole rüütliseisusest, ei ole 50 riigitaalri suuruse trahvi ähvardusel lubatud avalikel pidudel ja pulmades [mängima] võtta teisi kui meie linnamuusikuid. Nii kehtigu mainitud trahv siis ka neile kodanikele, kes rendivad oma maju linnas pulmade pidamiseks neile, kes ei võta meie linnamuusikuid. (Stadtmusikanten 1527–1797, 280)

Linnamüüride vahel õnnestus Trumpil end kehtestada, kuna (kolmanda tegurina) osa linnamuusikute mänguvilumus oli nähtavasti eakuse tõttu halvenenud (vrd Heinmaa 2017, 28): linnamuusikud kinnitasid, et „minu kolleegid ei taha hästi vanuse ja võimetuse tõttu mängule tulla“ (Albinus Roseer) ning linnakodanikud ei telli enam „vanu võimetuid kaaskolleege“ (Hinrich Pregler).⁹ Nii polnud ka ülejäänud linnamuusikutel võimalik teenida ja alanud sõda lisas oma osa; eriti keerulises situatsioonis oli Jürgen Salenius, kes sai pärast korduvaid abipalveid raelt 4 tündrit (360 kg) rukist ja rahasumma.¹⁰ Trumpi survet võimaldas rae enda tegevusetus, kes pidas varem avaldatud määruseid piisavaks meetmeks.¹¹

1700. aasta suvel korraldas raad linnamuusikute ametiinstituutsiooni ümber, see muutus Riia (1. kompanii) oma sarnaseks: Hinrich Preglerile „kui juhile [directori] antagu üldisest kassast see, mis kõik muusikud linna poolt aastas [aastapalgaks] saavad, mille eest ta olgu kohustatud pidama võimekaid inimesi“ (RP 17.8.1700). Kui aasta

7 Palvekirjad 18.10.1690 (Kirjad kindralkubernerile 1690, 252) ja 14.03.1692 (Kirjad kindralkubernerile 1692a, 329).

8 Toompea muusiku Johann Rincki palvekirja 12.7.1692 ja Trumpi vastus 21.7.1692 (Kirjad kindralkubernerile 1692b, 194–195 ja 352–353); linnamuusikute palvekirjad 1.11.1696, 2.9.1697, 12.7.1698, 29.11.1698 ja 12.6.1700 (Stadtmusikanten 1527–1797, 275–276, 391–392, 393–394, 279–280, 415).

9 Roseeri ja Pregleri palvekirjad 12.6. ja 17.8.1700 (Stadtmusikanten 1527–1797, 415 ja 409). Tööpöolest olid kuuest linnamuusikust mitu saajandivahetuseks ametis olnud aastakümneid: Jürgen Salenius ligi 30, Heinrich Trump isegi ligi 50 aastat; ka „kaaskolleege“ kritiseerinud Pregler ise 40 aastat. Ka mainitud raeresolutsioon (1696) manitses mitte üksnes kasutama rae otsusega saadud mänguprivileegi, vaid ka „võitma lugupidamist teenistusvalmiduse ja hea muusikaga“ (Stadtmusikanten 1527–1797, 280).

10 RP 22.3.1701, 4. ja 8.10.1701; RP väljavõte 8.10.1701 (Stadtmusikanten 1527–1797, 423). Toetussumma suurus pole RP-s mainitud. Ka Riias, mida oli 1700. aastal piiratud, palusid 1. kompanii muusikud 1702. aastal otsusega rasketele sõja-aegadele lisatasu linna kõrgete külaliste ratsa ja trompetitel vastuvõtmise eest, millele raad ka vastu tuli (RP 23.5.1702).

11 Vt ka RP väljavõtet 14.9.1701, milles mainitakse vajadust „kõrvaldada linnast praeguseks levima hakanud komme mängida neil, kellel pole selleks luba“ (Stadtmusikanten 1527–1797, 420). Ka pöördus ühe linnamuusiku äi Valentin Porkwitz mais 1700 rae poole palvega keelata Trumpil mängida kodanike pulmades, kuid raad vastas, et on varem juba selle kohta määruseid avaldanud ja piirdub sellega.

hiljem, septembris 1701 nimetati printsipaali ametisse Peter Trump, sõnastati ka uus ametiprofil üksikasjalikumalt:

[. . .] palve esitaja [Trump] võetagu linnamuusikute printsipaaliks ja antagu talle linna poolt aastas sada *courant*-taalrit,¹² nagu ka sälitis [veidi üle 2000 kg] rukist ja aktsiisivabastus ühele sälitsesele linnastele, selle kõrval tuleb ka kõrvaldada linnast praeguseks levima hakanud komme mängida neil, kellel pole selleks luba, seevastu lubada ainult talle kui linnamuusikule tavapärased lisatasud, millele tal on õigus. Mille eest seesinatsel olgu kohustus siinse linna korralduse järgi musitseerida kirikus, nagu ka raekojas, nimelt kõigil pühapäevadel ja neljapäevadel lihavõtetest kuni mihkkipäevani, samuti korraldada oma alluvusse kuuluvate inimestega omavahel pulmades ja pidudel [mäng]. (Stadtmusikanten 1527–1797, 420)

Selle muudatuse tagajärjel langes ülejäänud linnamuusikute staatus, allikates on nad edaspidi palju vähem nähtavad ega ole enam nimepidi teada – linnamuusikuid esindas nüüd ainuisikuliselt Peter Trump. Seetõttu on ka nende toimetuleku kohta edaspidi teada vähem.

Professionaalsete muusikute vähesus. „Halbade aegade tõttu“ palusid pooled Tallinna linnamuusikutest raelt luba teenistusest lahkuda: 1700. aasta mais juba enne linnamuusikute ameti ümberstruktureerimist Johann Adam Zachau (pole teada, kuhu), pärast seda 1701. aasta jaanuaris Albinus Roseer (sai teenistuskoha Riias) ja juulis Bernhard Niewerth (RP 29.5.1700 ja 9.1.1701; Stadtmusikanten 1527–1797, 414, 417 ja 419). Sellest, et privilegeeritud teenistusest läks ära lausa mitu muusikut (sh Riiga, mida oli äsja piiratud), võib järeldada olukorra erakordset pingelisust.

Professionaalsete muusikute puudus muutus pidevaks probleemiks; osa muusikuid lahkus, sõjaoludes osutus keerukaks kutsuda mujalt uusi selle.¹³ Ka Riiasst on teateid nii (professionaalsete) lauljate kui linnamuusikute vähesusest, mille tõttu 1701. aasta septembris ei olnud võimalik tänapühade puhul korraga kahes peakirikus pühademuusikat teha, vaid seda sai pakkuda Peetri kirikus hommikul jumalateenistusel ja toomkirikus vespriteenistusel (RP 6.9.1701). Kolm aastat hiljem palus Riia toomkantor Johann Andreae vabastust koraalilaulmisest, sest „vokalistide puudusel peab ta kirikumuusikas juba maha laulma mitmesuguseid solistipartiisid; koraalilaulmise vabastuseta kannatab ja kaob tema solistihääl“ (RP 2.12.1704).¹⁴ Kantori teistkordse palve järel poolteist aastat hiljem anti toomkirikus koraali laulmise ülesanne tõepoolest toomkooli *collega* Gerhard Lindaule, Peetri kirikus aga Friedrich Willbrand

¹² Hõbeöörides arvestatud riigitaaler (Küng 2013, 187).

¹³ Vt linnamuusikute printsipaali Hinrich Prelgeri palvekirja 17.8.1700 (Stadtmusikanten 1527–1797, 409).

¹⁴ Koraalilaulmise all on mõeldud koguduse koraalilaulu eestvedamist, mis oli Tallinnas ja Riias peamiselt kantorite ülesanne, mida võis täita aga ka mõni teine hea lauluhäälega *collega*.

Henningule. Viimane palus omakorda juba mõned kuud hiljem koraalilaulust vabastust. (RP 20.7. ja 21.12.1706, 3.4.1707; vt ka Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 250.) Koraalilaulmist peetigi teinekord tülikaks ülesandeks, kuid korduvad püüded koraalilaulust vabaneda tähendavad samas, et olud ei saanud Riias muusikutele olla (veel) kuigi keerulised, kuna koraalilaul tõi teisest küljest ka lisatulu, millest palve esitanud isik oli niisiis nõus loobuma.

Sõjasündmustest ajendatud uued teosed. Sõda mõjutas muusikaelu ent ka kunstilisemal moel. Näiteks oli kombeks tähistada sõjalisi võite tänujumalateenistustega. Riias leidis ka muusik, kes komponeeris sellistel puhkudel uusi teoseid – Johann Valentin Meder (1649–1719, Riias alates 1699, alates 1701 toomorganisti ametis). Riias on Mederilt säilinud viie sedasorti teose tekstitükid (noote ei trükitud): 1701 Narva vabastamise puhul, 1702 Karl XII võidu puhul Kliszów all, 1704 Toruńi ja Elblagi vallutamise puhul Karl XII poolt, 1706 Karl XII 1704. ja 1705. aasta võidukate sõjakäikude puhul ning 1707 Altranstädti rahulepingu puhul (Schaper 2020, 176–177). Neli neist viiest teosest – kõik peale esimese – on Meder tiitellehe järgi üle andnud „selle kuningliku mere- ja kaubalinna Riia üliõilsale ja ülitargale raele“ ning selline pühendus tõi üldiselt sisse honorari, nagu sedastab ka raeprotokoll 28. novembrist 1702 („selline pühendus toovat endaga kaasa mõningase hüvituse, nagu tavaliselt“). Riia raad tasuski Mederile esialgu suhteliselt heldelt – 1702. aastal 10 riigitaalrit (ning sama palju 1704. aasta septembris ühe teise pühendusteose eest raevalimiste puhuks, mille kohta rohkem andmeid säilinud pole), 1706. aastal aga juba kõigest 1 karoliini, 1707. aastal 6 albertustaalrit¹⁵ (RP 28.11.1702, 21.9.1704, 8.3.1706, 25.4.1707). Kahtlemata oli teoste komponeerimine üks viis sõjatingimustes erialase tööga teenides paremini toime tulla.

Raeprotokollis leidub ka teade Mederi märkimisväärse, kahjuks mitte säilinud teose kohta, mis rääkis Riia 1700. aasta piiramisest. 12. augustil 1703 kutsus ta raehärrasid pärastlõunal kaasa elama „muusikalisele etendusele [*Actus musicus*], milles esitletakse sündmusi vaenuliku blokaadi algusest kuni Dünamünde [*Daugavgrīva*] kindluse tagasivõitmiseni“ (RP). Jääb ebaselgeks, mis laadi teosega täpselt oli tegu, kuid kirjelduse järgi pidi see peegeldama ajaloolisi sõjasündmusi alates Riia piiramisest 1700. aastal kuni Karl XII võiduni 1701. aasta juulis, mil ta vallutas Saksi vägedelt tagasi kindluse Daugava jõe suudmes.

Sõda võis muidugi ajendada ka leinamuusikat kirjutama; nii kirjutas Meder teose 1703 Rootsi oobersti Magnus Benedictus von Hellmersseni surma puhul. Nagu tiitelleht teatab, pidid selle ette kandma rügemendi oboemängijad; kuid nähtavasti jäi teos tegelikult esitamata – tekstitükki Läti Ülikooli Raamatukogus paikneva eksempla-

¹⁵ Karoliin oli veidi vähem kui poole riigitaalri väärtusega münt, albertustaalrit aga riigitaalrist veidi kõrgema väärtusega (vrd Küng 2013, 186–187, 190).

lari tiitellehel on sõna „kõlanud“ kõrvale käsitsi kirjutatud „Nii oli see küll mõeldud, aga seda ei lubatud“ (vt Meder 1703).

Sõjaväe kohalolek. Hellmersseni matusemuusika keelati tõenäoliselt linnamuusikute kaebuse tõttu (RP 30.1.1703). Tallinnas ja Riias paiknevad Rootsi trupid paisusid Põhjasõja ajal kiiresti ja nende koosseisus olid ka pillimehed; üldiselt tõlgendasid linnamuusikud viimaste tegevust linnas lubamatu sissetungina oma püüsmale ning raad püüdis oma linna muusikute privileege ka kaitsta. Mänguõigust puudutavaid konflikte linnamuusikute ning linnadesse paigutatud sõjaväeosade pillimeeste vahel esines kaunis tihti.¹⁶

Sõjaväe kohalolek tõi muusikutele (nagu kõigile linnaelanikele) ka kohustuse soldateid majutada. Muusikud palusid korduvalt end sõdurite majutamisest vabastada, nt Tallinna Kuningliku Gümnaasiumi õppejõud, nende hulgas kantor 1705. ja 1706. aastal (vt nt RP 18.11.1704), Riia Peetri kiriku organist Friedrich Reichenbach 1707 (RP 23.10.1707). Rael polnud selles küsimuses tingimata sõnaõigust, vaid tuli alluda Rootsi sõjaväeliste ülemate ning kindralkuberneri otsustele (vt nt RP 5.9.1705). Siiski võis raad püüda Rootsi võimukandjatega läbi rääkida. Samamoodi püüdis Tallinna raad ära hoida sõduritele mõeldud laatsareti sisseseadmise gümnaasiumi suures auditoriumis (*auditorium magnum*) (RP 19.7. ja 4.8.1704), kus toimusid muuhulgas kõneaktused jm muusikaga sündmused.

Majutuse kõrval tõi sõjaaeg muidki koormisi, eelkõige sõjamaksud (kontributsioonid). Tallinna raad vastas muusikute vabastuspalvetele (vt nt Stadtmusikanten 1527–1797, 435–436) juba sõja algusfaasis, et „sel ajal, mil mitte keegi, olgu ta mis seisusest tahes, neist erakorralistest koormistest vabastatuna ei ela, ei saa ka [paluja] neist vaba olla“ (RP 6.11.1703). Riias anti esialgu vabastus, 1707. aastal aga enam mitte või suunati leevenduse taotleja edasi mõnda teise instantsi (RP 19.5. ja 8.11.1705, 19.7. ja 8.11.1707, 9.4.1709).

Kasvanud nõudlus teenistuse järele. Samal ajal, 1706. aastal kasvas Tallinnas organistide ning mitteprivilegeeritud muusikute nõudlus ka vähetulusate ametikohtade järele, koha nimel oldi nõus esialgu ka tasuta töötama. Kui Oleviste organistikoht 1706 Philip Polacki surma järel vabanes, oli üks kolmest kohataotlejast, keegi noor Bowe, nõus ajutiselt „tasuta orelit mängima, üksnes Jumala auks, ka et ise orelimängus edeneda“ (RP 15.6.1706). Raad nõustus, kuid ainult ajutise lahendusena, „kuni saadakse siia hea meister“; kusagilt mujalt tubli organisti leidmine tehti kirikukonvendi ülesandeks (RP 22.6.1706). Kaks aastat hiljem palus H(e)inrich Busbetzky võimalust mängida harjutamise eesmärgil (või ka ettekäändel) orelit Püha Vaimu kirikus teispäeviti saksa koguduse teenistustel. Raad vastas ootuspäraselt, et kehtima peab jääma vana kord ja

16 Vt nt RP 18.11.1704. Samasuguseid tüliasju esines samal perioodil Tartus (Arro 2003, 167–168).

Püha Vaimu kirikus mängigu vaheldumisi mõlemad linnaorganistid (kelleks olid parasjagu Christian Busbetzky Nigulistes ja Johann David Roseer Olevistes), kes jagavad omavahel ka sellest saadavat tulu. Raeprotokolli on lisatud märkimisväärne info, et Heinrich Busbetzky saab harjutada Olevistes ja Nigulistes – Roseer laseb tal kolmapäeviti seda teha Oleviste orelil, millel on ka täielik pedaal („ein vollkommen Pedal“), ning Christian Busbetzky enda juuresolekul Niguliste orelil (RP 7.2.1708). Võimalik, et mõlema linnaorganisti selline kollegiaalne toetus Heinrich Busbetzkyle tulenes ka nende soovimatusest riskida Püha Vaimu kiriku (küll väikese) lisatulu kaotusega; pigem lasti teisel organistil „oma“ pillil harjutada. Tasuta või napi tasu eest töötama nõustuvad kohataotlejad aga hellitasid tõenäoliselt lootust tulevasele tasule aegade paranedes; isegi kui palgast loobuti, kaasnesid ametikohaga muud hüved.

1706. aastast alates sagesid Tallinnas erakorraliste teenimisvõimaluste palved, näiteks paluti luba mängida mõnes konkreetses pulmas või mingitel tingimustel eeslinnas. Raad andiski armee pillimeestele (*Hautboisten* ehk oboemängijad) loa mängida erakorraliselt mõnes pulmas ning üldse eeslinna pidudel (RP 7.7.1706); veel kahel sarnase palve esitanud soldatil lubati 1707 eeslinna pulmades pillimänguga teenida üksnes juhul, kui ühele päevale langeb kaks pulmapidu eeslinnas ning oboemängijad on ühega juba hõivatud (RP 5. ja 12.2.1707). Kuna tavaliselt kaitses raad pigem oma linnamuusikuid võõraste „sissetungi“ eest, võib Tallinna rae otsust lubada sõjaväe oboemängijatel teatud tingimustel pulmades mängida pidada pigem erakordseks.

Teenistuskohdade nõudlus tulenes halvenenud üldisest olukorrast. Muusikuid puudutavate allikate põhjal näib, et eriti 1706/1707. aasta paiku muutusid olud nende jaoks nii Tallinnas kui eriti Riias keerulisemaks ja palka maksti välja halvemini. Juba 1704. aastast alates vähenesid palgamaksed koolitöö eest Riia toomkantorile, kes sai parimal juhul poole või isegi ainult kolmandiku oma palgast (Kirchenordnungsgelder [1681–1709]). Riia Johannese kiriku arveraamatutes algab lünk 1706. aasta keskpaigas, toomkiriku omades 1708. aasta lihavõtete ajal. On teadmata, kuivõrd muusikutele edaspidi maksti. Halvenenud üldmuljet kinnitab üks Mederi kiri maikuust 1707: olevat väga karm aeg veel kestva sõja tõttu Moskvaga, mislābi juba kaheksandat aastat on kaubandus ja ettevõtmised, kunstid ja teadused languses, ja linnas käib ka muusika kõvasti alla; mislābi olevat tema sissetulek äärmuseni kahanenud (tsit Mattheson 1749, 219). Palvekirjas raele (daatumita; tõenäoliselt 1706) mainib ta, et sõja tõttu tühenenud linnakassast ei tehta õieti väljamakseid ning et lisatulu on võimalik teenida vaevalt 10 riigitaalri ulatuses aastas (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 133). Tallinna linnamuusikutel aga keelati linnakodanike kukrute säästmiseks alates 1707. aastast mitmel aastal järjest jõulude ajal linnas musitseerides ringkäiku teha ja niimoodi raha koguda (RP 17.12.1707, 22.12.1708). Muusikute ringkäigud jõulude või aastavahetuse paiku olid mujalgi, ka Riias levinud komme ja muusikute privileeg.

Tallinn ja Riia linn jäid, kui Riia piiramine välja arvata, Põhjasõja esimesel kümnendil otsesest sõjategevusest puutumata – kuid see ei kehti ülejäänud Eesti- ja Liivimaa kohta. Narva ning Tartu vallutamine Peeter I vägede poolt 1704 või venelaste korduvad rängad rüüsteretked Liivi- ja Eestimaaale, sellal kui Karl XII tegutses põhiliselt mujal (Piirimäe 2003, 33–39; Arbusow 1918, 255–258), muutsid elu ka Tallinnas ja Riias pingelisemaks. Sõja esimesel kümnendil kasvas surve muusikute ainelisele ja sedakaudu kahtlemata ka vaimsele toimetulekule: sissetuleku(võimaluse)d ahenesid, suurenes konkurents (truppide pillimeeste kohalolu) või töökoormus (vokalistidel). Vaimsele heaolule positiivseks võiks pidada sõjale pühendatud muusikateoste mõju (võitlusvaimu või vastupanuvõimet toetav, lohutav, teemat kanaliseeriv).

1709–1710: kriitiline faas

Tallinna ja Riia jaoks algas Põhjasõja kriitiline faas Peeter I vägede tulekuga Riia alla 1709. aasta sügisel. Linn oli ülerahvastatud: müüride vahel viibisid peale linnaelanike ka Rootsi garnison – u 12 000 meest – ja hulk sõjapõgenikke (Frandsen 2010, 41–42; Kroon 2024). Talvel hakkas levima nälg ning kevadel jõudis linna katk; Riia alistas 4. juulil 1710 ning Tallinn, kuhu katk jõudis juba enne Peeter I armeed augustis 1710, alistas septembris (Piirimäe 2003, 39–40). Kannatasid loomulikult ka muusikud – eriti tugevasti Riias, mida piirati üheksa kuud ning pommitati kõvasti. Sündmustel oli mitmesuguseid tagajärgi.

Varaline kahju. Kohe piiramise algul andis Riia raad korralduse tuua ära orel eeslinnas paiknevast Jeesuse kirikust (RP 25.10.1709) (tegemist oli väiksema positiivoreliga; RP 6.7.1698) – eelmise piiramise ajal 1656. aastal olid venelased oreli sealt kaasa viinud (Berkholz 1867, 143–144). 1. juunil 1710 põles kirik kogu eeslinnaga maha, niisiis tasus oreli linnatoomine end ära, kuid organist jäi tööta.

Ka linnasisesed kirikud ei jäänud puutumata. Üsna piiramise alguses, 14. novembril sai tabamuse toomkirik (Arbusow 1918, 258). Orel, mis oli äsja kapitaalselt ning kulukalt remonditud (Buch 1698–1709, august 1707 – august 1709; Nachrichten 1707), küll otseselt pihta ei saanud, kuid pill jäi koos ülejäänud kirikusisustusega ilmastikutingimuste meelevalla – igatahes sai orel sõja-aastatel „kohutavalt kannatada“ (Bruiningk 1891, 8).¹⁷ Detsembrist 1709 kuni 1711. aasta märtsi lõpuni toomkirikus jutlusi ei peetud.¹⁸

Jumalateenistusi viidi piiratud linnas, niipalju kui võimalik, esialgu läbi hilja õhtul tuld süütamata ning vaikuses, s.t muusika ja orelimänguta (RP 29.11.1709), mis oluks

17 Oma rolli võis siin mängida juba 1709. aasta kevadsuvel Riia tabanud üleujutus, mille tagajärjel lainetas vesi ka toomkirikus ning õhuniiskus ületas kindlasti oreli taluvuspiiri.

18 Bartholomäus Depkini päevik (Bulmerincq 1906, 211).

pimedas ka vaevalt võimalik. Nagu mainitud, oli tavapärane sõja ajal igasugune muusika linnas keelata. Seda märkimisväärssem on Riia rae eksplitsiitne korraldus 8. detsembrist 1709, „kuna nüüd pommitamine on veidi järele andnud“, mängida jumalateenistustel siiski ka „orelit vagaduse äratamiseks“, manitsedes isegi: „ja tuleb enne iga laulu mängida paar tooni eelmängu“; teenistusi tuli aga nüüd kirikutes pidada kaks korda nädalas hommikul kell 8, kui läheb valgemaks (RP 8.12.1709). Tähelepanuväärne pole mitte üksnes tavade vastu otsustamine, vaid ka asjaolu, et raad üldse kulutas piiramise ajal aruteluaega sedasorti küsimusele nagu orelimäng ning koraalieelmäng – seda enam, et rahuajal leidub arhiiviallikates pigem orelimängu ohjavaid märkusi, selle asemel et selleks korraldust anda.¹⁹ Selgelt pidas Riia raad Põhjasõja haripunkti tavapäraste reeglite järgimisest olulisemaks toetada orelimängu abil piiramisrõngas linnaelanike meelekindlust ja usku.

Märtsikuus sai pihta Peetri kirik (RP 14.3.1710) ning piiramise ja pommitamise ajal said kõvasti kahjustada ka Johannese ning Jakobi kirik (Poelchau 1910, 6). Kas või kuidas edaspidi teenistustel oreli mängiti – kasutada võinuks väiksemaid, transporditavaid positiivoreleid –, on teadmata.

Raskused ja nendega toimetuleku viisid kriisi kulminatsioonis. Millist laadi raskustega täpselt kriisiaja kulminatsioonis muusikutel tuli kokku puutuda, sellest annab lähemat teavet Tallinna linnamuusikute printsipaali Trumpi palvekiri 5. maist 1710:

raele on [. . .] teada, kui vähene ja kehv teenistus nüüd mõned aastad on olnud, kuna nüüd olen saanud teha ainult üliväheseid mänge, vaid minu leivapoolise võtavad otse suu eest ära hoopis teised, kes selle linna heaks mitte kõige vähematki koormist ei maksa; seevastu olen mina sellegipoolest selle hea linna teenistuses pidanud selle ja [õpi]poisse pidama sel viletsal ja kallil ajal, kus armas leib maksab peaaegu niisama palju kui muidu terve majapidamine, ja kõigi asjaolude juures kuulekalt teenima, ning tegema kõik peale pandud tööd ja tasuma koormised sarnaselt teistele, kes kauplevad ja oma igapäevased pennid teenitud saavad. Kuna niisiis, nagu juba mainitud, lisatulud pole üksnes krooniliselt väga kehvad, vaid mulle pole praegusel ajal saadud ka mu palka täielikult maksta, juba otsustas ka väga õilis ja ülitark raad varem kõikaeg tavaks olnud ringkäik jõulupüha ajal keelata [. . .]. (Stadtmusikanten 1527–1797, 445–446)

Raskusteks olid niisiis vähesed teenimisvõimalused muusikuna (mis olid Tallinnas kõigest hoolimata mõnevõrra olemas), illegaalselt töötavad konkurendid, kõrged hinnad ning kohustus hoolimata täielikult saamata palgast, tõusnud hindadest ja vähenenud lississetulekust pidada üleval selle ja õpipoisse. Seda arvestades palus Trump

¹⁹ Näiteks nägi Rootsi 1686. aasta kirikukord ette, et „muusikat oreli või teistel instrumentidel ei tule mitte nii kaua teha, et kogudust segataks lauldes omaenda häälega Jumalat kiitmast“ (Kirchen-Gesetz 1687, ptk XIII, § 1, lk 39–40).

mitte võtta temalt viimast lississetulekut (*accidens*) mängust eesootavatel šafferite ehk peokorraldajate valimistel Mustpeade Vennaskonnas, mida ta seni oli saanud mängimise eest Mustpeade hoones. Seejuures meenutas Trump ka oma kohustust saata vastuteenena kõrgeid külalisi linna saabumisel (samas). Tööpoolest tuli linna-muusikutel koos Mustpeade Vennaskonna liikmetega tähtsaid külalisi nende linna saabumisel ratsa trompetisignaalidega tervitada ja neid saata (Schaper 2025a, 83, 126). Raad lubas seekord mustpeade šafferite valimisel musitseerida, kuid keelas karmilt mängida tantsuks (RP 3.5.1710). Seega oli Tallinnas võimalik muusikuna veel mingil määral raha teenida.

Riias oli olukord halvem. Detsembris 1709 algasid muusikute otsesed abipalved raele, enamasti paluti vilja. 2. kompanii muusik Paul Holst palus rukist, kuna ei pea oma veel alaealiste lastega kauem vastu; Peetri kiriku paljulapseline organist Reichenbach esitas samal põhjusel abipalved märtsis ja mais (RP 8.12.1709, 24.3. ja 13.5.1710) ning märtsi lõpus ka 1. kompanii muusikud (keda oli selleks ajaks elus neli). Muidugi oli piiratud linnas ka lihtsalt toidu kättesaadavus vilets, kuid linnamuusikud sõnastasid oma palves muusikute (kehva) toimetuleku tuuma:

[. . .] nad on saanud selles kümneaastases sõjas nii kehva teenistuse juures end hädapärase elatisega varustada vaevalt pooleks aastaks selle ikka veel kestva vaenuvägede blokaadi vastu, nüüd aga polevat sellest [varust] enam midagi järel, ja ka ei teadvat, millest oma lähikondlastega elada. (RP 30.3.1710)

Muusikute jaoks oli nimelt tavapärane panna headel aegadel teenitust midagi kõrvale, et üle elada aastad, kus muusikaga teenimine on keelatud või raskendatud leina, sõja või mõne muu asjaolu tõttu. Ka Tallinna linnamuusikute printsipaal vihjab oma palvekirjas 3. mail 1710 (Stadt Musikanten 1527–1797, 445) viimaste aastate kehva teenitust mainides samale probleemile – raskete aegade kestes polnud võimalik raha kõrvale panna.

Ümberpiiratud Riias aitas raad esmajoones linna palgalisi muusikuid, nii palju kui suutis – 1. kompanii mängijaid, „kuigi raad meeleldi aitaks, pole praegusel ajal rohkem abistada võimalik kui igaüht ühe sälitise odraga“ (RP 30.3.1710) ning kuu aega hiljem üht neist veel ühe sälitisega, hiljem enam mitte; ka Peetri kiriku organistile anti teise palve järel paar sälitist otra (RP 29.4., 22.6. ja 13.5.1710). 2. kompanii muusikuid jt²⁰ aga raad aidata ei saanud.

20 Näiteks Kuramaale läinud orelimeistri Bartholomäus Schumanni Riiga jäänud, äsja sünnitanud naist, kes oli kolme lapsega üksi. Ka 1. kompanii muusiku Ephraim Berge lesele ei saadud mehe maksmata töötasu veel välja maksta, siiski aga lubati lesele osa muusikute lisatuludest (RP 20.4.1710).

Tallinna piiramisaeg oli märksa lühem kui Riias, muusikute abipalveid leidub Tallinna allikates tunduvalt vähem ning neile oli võimalik rohkem vastu tulla. Veel veebruaris oli rael isegi võimalik anda abi (tõenäoliselt pisut vilja või väike rahasumma) linna tulnud Nyenskansi kantorile, kuna too olevat olnud „väga halvas seisus“ (RP 5.2.1710). Oleviste organistil Roseeril, kes oli juba korra sõja eest põgenenud – 1704. aastal Tartust –, lubati lahkuda ka Tallinna teenistusest ning talle palk välja maksta (RP 19.8.1710).

Endiselt püüti end võimaluse avanedes aidata ka muusikutööga. Kui Riia 1. kompanii printsipaal Ephraim Berge märtsis suri, esitas 1. kompanii sell Hinrich Sievers raele otsekohe palve anda talle Berge töö raetornis (RP 24.3.1710). Riia linnamuusikute printsipaali kohuste hulka kuulus nimelt raetornis teatud aegadel musitseerimine, vahiteenistuse pidamine ja pillipuhumisega märguanded tornist kindlatel kellaaegadel (Perl 1918/19, 710).²¹ Piiramise ajal oli eakas ja haiglane Berge pärast kaht palvet sellest ülesandest küll vabastatud, torniteenistus ära jäetud ning keset piiramist raad kohta kohe ei täitnud (RP 29.10. ja 8.12.1709, 24.3.1710).

Muusikust meistri (printsipaali) surmaga kaasnesid sellisel keerulisel ajal otsekohe sotsiaalsed probleemid teistele – õpipoistele, kuid ka kolleegidele või lähikondlastele –, mis rahuajal olid mitmesuguste reglementide abil mõnevõrra pehmenenud. Tavaliselt pidasid meistrid õpipoisse ülal, kasutades neid samas abilistena. Meistri surma korral võis lesk õpipoisse mõni aeg edasi pidada ning nende pealt ühtlasi pisut teenida. Berge surma järel lesk aga mehe kaht õpipoissi (Joh. Martin Curtius ja Hinrich Holstein) ülal pidada ei suutnud – nood olid varem nähtavasti Berge asemel või kõrval torniteenistust (*Turmdienst*) pidanud, mis tõi lisatasu, mille raad aga nüüd ära jättis. Kuna ka 1. kompanii teised muusikud polnud nõus õpipoisse kordamööda enda juures hoidma, kohustas raad leske neid ülal pidama – vastuteenena selle eest, et viimasel oli õigus teatud aja jooksul (nn leseaastral) osa saada pillimänguga teenitavast lisatulust (RP 20. ja 29.4., 18.5.1710). Rahuajal oligi leseaastra reglement sellises sotsiaalselt keerulises situatsioonis piisav abinõu, kuid mitte samavõrd piiramise ajal, mil pillimänguga mingilgi määral teenimine oli paraku tõenäoliselt välistatud.

Katk. Muudele raskustele lisaks jõudis maikuu Riiga katk (Arbusow 1918, 259). See oli viimane suur katkuepideemia Põhja-Euroopas, mis vältas Läänemere regioonis mitme lainena 1709. kuni 1713. aastani (Wahrman 2009, 465–467). Kas tegemist oli just tänapäevaste vahenditega tõendatava katkuvormiga, pole uurijad ühel meelel; varauusajal oli sõna katk (ld *pestis*, sks *Pest*) kasutusel igasuguste epideemiliste haiguste tähistamiseks (Kroll 2006, 127–128).

21 Algselt tuli torniteenistust täita Peetri kiriku tornis (Perl 1918/19, 710), hiljem raetornis (RP 13.2.1674).

Riiga jõudsid esimesel teated levivast katkust juba augustis 1709 Gdańskist ning raeprotokollide kohaselt võeti kohe tarvitusele ettevaatusabinõud: teavitati elanikkonda, laevnikke ja reisijaid, puhastati rohkem tänavaid, jne. Sarnaselt reageeris hiljem Tallinna raad (Zapnik 2007, 46; Kröönström ja Põltsam-Jürjo 2019, 279). Laiemalt võidigi toona kasutada ennetusena infovahetust teiste linnadega (vrd Wahrmann 2009, 483–485) ja karantiini, parandada hügieenitingimusi, piirata kontakte (vrd Zapnik 2006), kuid ka tarvitada maagilisi ja religioosseid strateegiaid – katkus nähti jumala karistust, mistõttu olid kirikud epideemiade ajal eriti hästi täidetud (Kroll 2006, 142–143).

Ülerahvastatud ja piiramisrõngas Riias olid eriti soodsad tingimused katku levikuks. Kuna sõdurid olid liikuv rahvas, aitasid nad katku levikule kaasa,²² katk aga mõjutas sõjasündmusi (Wahrmann 2009, 466). Nii olid katk ning sõda teineteist intensiivistavas vastastiksuhtes (samas), mida on peetud Liivi- ja Eestimaal linnade, sh eriti Riia ja Tallinna alistumisel Põhjasõjas väga oluliseks teguriks (Küng 2019a, 41; Kroon 2024). Suremus oli eriti Riias, aga ka Tallinnas enneolematult kõrge. Täpseid arve teada pole, kuid eri hinnangutel suri Riias 1710. aastal katku ja sõja tõttu 60–70% elanikkonnast, Tallinnas tõenäoliselt 55–70% (Kroll 2006, 137; vt ka Zapnik 2007, 33–34).²³

Riia muusikutest suri piiramise ajal katku teadaolevalt toomkantor Georg Andreae (Schweder 1910, 72), Jakobi kiriku organist Moses Fermer ja rida linnamuusikuid: Ephraim Berge, Joachim Waeger ja Friedrich Wilde 1. kompaniist, Joseph Kiselius ja Paul Holst 2. kompaniist (vrd ka Gailite 2003, 310, 312, 317). Tallinna neljast olulisimast muusikust – nendeks olid 1710. aastaks kaks linnaorganisti, kuningliku gümnaasiumi kantor ja linnamuusikute printsipaal – surid katku kolm: kantor Johann Gonsior (Heinmaa 2017, 25) ja mõlemad peaorganistid Christian Busbetzky ja Johann David Roseer (Oleviste 1704–1746, 106); viimase tabas katk enne tema plaanitud lahkumist Tallinnast. Tallinna teiste linnamuusikute – sellide – surmade kohta puuduvad andmed.

1711–1721: piiramise ja katku tagajärgede faas

Koos Eesti- ja Liivimaaga läksid 1710 kapituleerunud Riia ja Tallinn Vene tsaaririigi koosseisu ning edasised Põhjasõja sündmused toimusid mujal. Kapitulatsioonilepinguid on peetud tollaste mõõdupuude järgi erakordselt leebeteks, Peeter I kinnitas kohaliku valitseva kihi, ka linnade varasemad privileegid.²⁴ Muusikuid puudutas vaid kapitulatsiooni järel toimunud kirikuhaldusstruktuuri muutus; nii Tallinnas kui Riias

22 Sõja ajal suri tollal rohkem sõdureid haigustesse kui lahingutes (Kroon 2023; Zapnik 2007, 33).

23 Helder Palli hinnangul oli Tallinnas suremus isegi kuni 80%, mida on hiljem peetud ebareaalselt kõrgeks arvuks (vrd Laur 2020).

24 Põhjalikku sissevaadet kapitulatsioonidesse ja nende ajaloolisse konteksti vt Brüggemann, Laur ja Piirimäe 2014.

taastati reduktsioonieelne ilmalikest ning vaimulikest liikmetest koosnev linnakonsistoorium (Andresen 2018, 170–171).

Katku ja sõja põhjustatud (muusika)kultuurikatkestusest oli märgistatud Põhja-sõja teine kümnend eriti tugevalt Riias, kuid ka Tallinnas. Esimestel kapitulatsiooni järgsetel aastatel põhjustasid selle otseselt eksistentsiaalsed probleemid ja inimeste puudus, mis tingisid struktuuraalseid muudatusi (tuli ühendada mitu ametit, näiteks sai Tallinna linnamuusik ka organistiks), mõjutasid muusikute toimetulekut ja muutsid nende tööelu järgneva kümnendi vältel.

Aineline toimetulek. Purukspommitatud Riias oli muusikute aineeline olukord väga ränk. Linn ei olnud praktiliselt võimeline töötasu välja maksma; ainus, kellele maksti mingil määral regulaarselt palka, oli toomorganist Meder, sedagi vaid kuni aastani 1714 (k.a) hiline mistega ja ebatäielikult, aastatel 1715–1719 aga vaid ühe korra ühe kvartali jagu.²⁵ Kui Meder juulis 1719 suri, ulatus talle välja maksmata palga summa 455 1/3 albertustaalrini (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 190–193).²⁶ Peetri kiriku organist Reichenbach sai harva väikest tasu ainult kellamängu mängimise eest, linnamuusikutele aga ei makstud säilinud allikate põhjal otsustades pärast 1711. aastat Põhja-sõja lõpuni nähtavasti üldse.²⁷ Linna armetu olukorra võtab hästi kokku rae vastus üleminspektori Ilja Issajevi järelepärimisele 1712. aastast:

Kuid selle [aktsiisirahade] kohta tuleb märkida, et sellel sõjaajal pole niigi palju sisse tulnud, et oleks saanud maksta kõik intressid, rääkimata kapitaliintressidest, veel vähem linnateenistujatele, sealhulgas magistraat ja vaimulikkond, s.t pastorid, ja ladina kooli professorid, saksa koolide *collega*'d ja õpetajad [. . .], nagu ka organistid, kelle hulgas 6 muusikut, [. . .] ootavad osalt 10 kuni 11 aastat oma palka ja on nii paljude aastate jooksul teinud raske teenistuse juures kogu oma vara ära kulutanud, ka pikalt enam [seda olukorda] välja ei kannata. (Bulmerincq 1902, 153–154)

Palveid, sageli üsna alandlikke, maksta töötasu välja kasvõi osaliselt esineb Riia (kuid mitte Tallinna) allikates ikka jälle ning kõige enam esitasid neid raele organistid, kelle lisateenistusvõimalused olid nähtavasti ahtamad kui linnamuusikutel. Näiteks palusid organistid 1710. aasta oktoobris vilja (RP 19.10.1710), Johannese kiriku organist Johann Gottlob Grünert vähemalt kahel korral palka ja rukist (RP 11.12.1713, 5.4.1717). Töötasu väljamaksmist palusid mitmel korral nii Meder (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 111–114 ja 118–121); RP 19.7.1717) kui Reichenbach (RP 30.3.1713, 23.12.1715,

25 Vt Riia magistraadi arveraamatud 1700–1720. Kirikute arveraamatud pole säilinud või neid ei peetudki. Väidetavalt ei maksnud ka toomkirik Mederile sel kümnendil, v.a ühekordselt 1719. aastal, nagu nähtub Mederi poja Erhard Nicolaus Mederi daatumita palvekirjast (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 192).

26 Mederi kohta põhjalikumalt vt Schaper 2025b.

27 Vt Riia magistraadi arveraamatud 1700–1720, siin aastatest 1710–1720.

26.10.1716). Peaaegu alati suunas raad abipalujad linnalaeka poole; lõpptulemus pole selge. Organisti palgaraha leidmisel püüdis 1717 leidlik olla Johannese kiriku eestseisus ning koguda see annetustest, mis siiski ei õnnestunud (RP 13.12.1717; Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 188–189). Ka Tallinna rael nappis veel 1719 palgaraha (RP 22.9.1719).

Selles situatsioonis leidsid Riia muusikud mitut laadi leevendust. Reichenbach teenis lisa notari ja kirjutajana²⁸ (mis polnud organistide puhul ebatavaline – Edler 1982, 62). Mederil aga oli kõrgemast soost metseene – nii oli teda „õilis heategijast sõber kaastundest [. . .] oma lõunalauas kostitanud“ (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 111). Linnamuusikud said elatuda pillimängust erapidudel. Tallinna kohta tehtud statistika järgi on teada asjaolu, et katkulaine järel oli 1711. aastal abiellujate arv erakordselt kõrge – üksijäänute jaoks oli oluline või isegi eksistentsiaalne küsimus taastada perekondlikud struktuurid (Zapnik 2007, 52–54) –, ning pulmamängud tähendasid omakorda linnamuusikutele paranenud teenistusvõimalusi. Järgmistel aastatel sõlmiti siiski keskmiselt mõnevõrra vähem abielusid kui enne katku (samas, 55).

Oluline vahend sissetulekute tagamisel oli oma mänguprivileegide kaitsmine, mida tegi eriti aktiivselt Tallinna linnamuusikute printsipaal ja Niguliste organist Trump. Muuhulgas esitas ta kaebuse Toompea muusikute, kuid ka Oleviste kiriku organisti vastu, kes käis samuti pulmades mängimas; raad otsustas siiski, et hoolimata Trumpi linnamuusiku privileegist jääb kehtima organistide, praegusel juhul Oleviste organisti õigus mängida oma kihelkonnas (*Kirchspiel*) toimuvates pulmades (RP 21.10.1712, 20.10.1713, 12. ja 19.1.1714). Endiselt tuli maksta kontributsioone – need palus kaval Trump aga maha arvata oma (ju välja maksmata jäänud) palgast (RP 27.5.1712).

Garnisoni kohalolek ja sõdurite majutamine. Põhjasõda kestis tegelikult edasi ja sõjast laastatud linnades muutus sõdurite ning nüüd ka sõjavangide majutamine äärmiselt rõhuvaks, pikalt kestvaks lisakohustuseks. Tallinnas tõsteti kantor korterist välja, kuna seda läks tarvis sõjaväel (RP 11.8.1716);²⁹ 1717 võeti sõjaväe käsutusse ka Mihkli kirik, kust viidi orel Olevistesse (RP 11.11.1717). Kõige reljeefsema ülevaate sõdurite majutamise mõjust muusikutele annavad toomorganist Mederi kaks pikka palvekirja Riia raele. Esimeses (1.2.1712) kirjutab Meder muuhulgas:

[. . .] kuigi juba lõhutud ahju tõttu pole mu ülejäänud kambris minu korteris ruumi, majutati sellegipoolest jõuga ja ilma kvartalihärra³⁰ nõudmiseta 4 lihtsõdurit minu ainsasse allesjäänud elu- ja magamistuppa, mis on ju selletagi väike ja pakub ruumi vaevalt 2 inimesele, lisades selgesõnalise hoiatuse, et

28 Vt nt Riia magistraadi arveraamatud 1700–1720, siin aastatest 1700 ja 1718–1719.

29 Gümnaasiumisse sõjaväe majutamise kohta vt Kröönström 2019, 271.

30 Üks Riia raeliikmete ametitest, kes vastutas sõdurite majutamise eest.

neidsinatseid tuleb varustada kõigi küttepuude, tule ja voodikraamiga. Kui säherdune katsumus on juba iseenesest peaaegu väljakannatamatu, seda enam et need 4 soldatit (kellest kaks lebavad täitsa tõbise ja haigena mul silme ees) täidavad oma relvadega ja kruubi- ning jahukottidega enamasti terve toa, ja peremehetsevad seal, rääkimata talumatust haisust ja jõledatest kahjuritest [. . .]. (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 111–112)

Küttepuude jm vajaliku ostmiseks polnud Mederil peaaegu enam vahendeid. Pärast teist, sarnast kirja pool aastat hiljem, 8. augustil 1712³¹ laskis raad tema eest kosta kindralmajor Jakov Polonski ees;³² raeprotokolli sõnastusest võib järeldada, et isegi raad pidas Mederi olukorda erakordselt kehvaks. Rohkem Mederi palvekirju Riia raearhiivis ei leidu, mis võib olla märk tema olukorra leevenemisest. Kuigi ühe juhtumi põhjal ei saa teha üldistusi, pole põhjust arvata, et ülejäänud muusikud pääsesid majutamisest.

Lisaks majutusele olid vähemalt linnamuusikud sõjaväe pillimeeste lubamatu konkurentsi surve all eriti Riias – seda hoolimata linnamuusikute väitest, et pärast kapitulatsiooni olevat lisaks raele Peeter I isiklikult suuliselt kinnitanud nende varasemad privileegid.³³ Vallutatud linnas linnamuusikuid kaitsta polnud rael esialgu õieti võimalusi, kes seetõttu kohustas pulmapidajaid alamkohtule ette teatama sõjaväemuusikute küsitud hinna, leides, et linnamuusikutel tuleks pulmades mängida sama summa eest (RP 21.11.1712). 1717. aastal sai raad juba „võõraid“ muusikuid tellivaid linnakodanikke karistada.³⁴

Vakantsid ja nende tagajärjed. Muusikute töökorraldust ning muusikaelu mõjutas eelkõige elanikkonna, sh muusikainimeste arvu katastroofiline vähenemine. Nii Tallinnas kui ka Riias olid katku järel puudu kantorid, kes oleks organiseerinud muusika jumalateenistustel. Riia Akadeemiline Gümnaasium suleti, ainus ellujäänud professor Adam Gottfried Hoernick sai rektoriks toomkoolis, mis jätkas kaheklassilisena vaid kahe õpetajaga – rektori ja Wilhelm Geistiga (Hollander 1980, 47–49). Tallinnas jätkas gümnaasium üheainsa ellujäänud professori ja väheste õpilastega (Jensen [1931] 1981, 36). Seega polnud kummaski linnas enam ka (peamiselt õpilastest koosnevat) koori, kes laulaks jumalateenistustel. Tavapärasel määral kirikumuusikat ei saanud niisiis teha, kuna pealegi oli vähemalt Riias surnud ka rida linnamuusikuid. Varasemast täht-

31 Selle järgi oli tema korterisse vahepeal majutatud veel neli soldatit ning lahti murtud seni puutumatuna seisnud toa uks, kuhu olid ladustatud Mederi (vahepeal Cēsise maakohu sekretäriks saanud) poja raamatud ning hulk töödokumente (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 118–121).

32 „[. . .] kuna tema viletsus ja vaesus [on] nii suur, et ta elab ise heasüdamlike vastutulelikkusest korraldatud ajutisest [toidu]lauast ja peab end armetult vee peal hoidma“ (RP 8.8.1712).

33 Linnamuusikute palvekirj 21.11.1712 (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 122).

34 Linnamuusikute palvekirj 22.2.1717 (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 136–138); RP 22.11.1717.

samaks muutus organistide roll, kes võtsid orelil üle osa funktsioone, mida tavapäraselt täitis liturgias/jumalateenistusel koor (vrd Edler 1982, 161). Tallinnas olid paraku surnud ka mõlemad peaorganistid. Juba 1710. aasta novembris anti linnamuusikute printsipaalile Trumpile ka Niguliste kiriku organisti koht.³⁵ Peagi täideti ka Oleviste kiriku organisti koht, maikuus 1711 taotluse esitanud instrumentaalmuusik Heinrich Busbetzky nimetati ametisse peale proovimängu (RP 1.5. ja 8.5.1711). Niisiis oli just organistikohtade täitmine kõige pakilisem – organistiamet oli oluline liturgilise funktsiooni ning universaalsuse tõttu (organist suutis asendada koori, kuid põhimõtteliselt ka mängida pidudel).

Põhjasõja teisel kümnendil liideti uute inimeste puudusel muusikute ametikohti korduvalt, nagu Trumpi puhul Tallinnas, kellel tuli pealegi lisaks linnamuusikute printsipaali ja Niguliste organisti ametile 1716/1717. aastal (Busbetzky vallandamise tõttu) ajutiselt, pool aastat täita veel ka Oleviste kiriku organisti ülesandeid (RP 25.9.1716). Riias töötas Johannese kiriku organist Johann Gottlob Grünert kapitulatsiooni ja katku järel aga lisaks linnamuusikute 1. kompaniis (RP 3.7.1712).

Uute linnamuusikute ametisse kinnitamisega Riia raad ei kiirustanud, eelistades lasta muusikutel niisama kompaniis kaasa mängida ning niimoodi pidudel teenida (RP 3.7.1712) – tõenäoliselt kuna palgaraha linnal puudus. Hiljemalt 1712. aastaks oli seal sel moel linnamuusikute tavapärane viieliikmeline koosseis taastunud.³⁶

Isegi vakantside täitmise järel taastus kirikumuusika aegamööda. Eeldatavasti olid vähemalt Riias peaaegu kõigi kirikute probleemiks pommitamisel kannatada saanud orelid (mida sai vajadusel tõenäoliselt siiski asendada väiksemate positiivorelitega). Riia toomkiriku orelit parandas Jakobi kiriku uus organist Johann Friedrich Kaul hädapärast tasuta (Gailite 2003, 210, 312) ning korralikumalt tehti seda 1717. aastal – muidu polevat olnud pilli enam võimalik kasutada (RP 19.7.1717). Meder koostas selleks puhuks ka (mitte säilinud) aruande oreli vigadest (RP 9. ja 23.8.1717).

Kui organiste läks jumalateenistustel kindlasti tarvis ning linnamuusikuid vajati pulmades jm pidudel, kuid ka esinduslikel juhtudel (tõenäoliselt juba Vene võimukandjate saabumisel kapituleerunud Riiga/Tallinnasse), siis kantorite rolli – hoolitseda koori ja kirikumuusika eest – ei saanud sõja(järgsel) ajal pidada hädavajalikuks. Puudusid ju ka õpilased, kellest koor moodustada. Kantori pakilisemad ülesanded, nagu koraaliõpetus koolis, võttis Riias enda kanda ilmselt toomkooli *collega* Wilhelm Geist, kes oli kirikus koraali laulnud juba varem ja uuesti alates 1712. aastast (paludes väga selle eest ette nähtud väikest tasu)³⁷ ning kellele eelmine kantor Andreae oli

35 Vokatsioon 29.11.1710 (Stadtmusikanten 1527–1797, 449).

36 Linnamuusikute palvekirj 21.11.1712 (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 122–124).

37 RP väljavõte 28.11.1712 (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 275).

pealegi oma noodid pärandanud (Gailite 2003, 209). Geist oli vilunud laulja ning esitas hiljem meeleldi ka solistipartiisid.³⁸ Seega, arvestades, et ka linnamuusikute 1. kompanii koosseis oli 1712. aastast täielik, oli pärast seda pidulikel juhtudel teoreetiliselt võimalik esitada vähemalt solistlikku vokaalmuusikat instrumentaalansambli ja *basso continuo*'ga.

Johann Valentin Mederilt ongi Põhjasõja ajast säilinud teoseid, peaaegu kõik dateerimata, kuid osa kuulub käekirja järgi selgelt piiramise eelsesse aega. Ülejäänute puhul on (peale Riia Põhjasõja-aegsele muusikaelule lähema pilgu heitmist) selge, et need ei saa olla kirjutatud piiramise ajal ega ka sellele järgneval paaril-kolmel aastal. Kuid Gdańskis on säilinud Mederi koraalitöötlus „Meine Seele säufzt und stöhnet“ (Meder 1714) kirjaga „Fatta di Riga“ („Tehtud Riias“) ning kuupäevaga 29.09.1714 neljale vokaalsolistile ning kaheksale instrumendile ja *basso continuo*'le. Lisatud selgituste kohaselt on juhuks, kui on olemas koor, märgitud kohad, mida koorilauljad võivad kaasa laulda. Võib järeldada, et 1714. aasta sügiseks oli Riias võtta juba neli solisti, aga veel mitte koori. Ettevaatlikult võiks oletada, et Mederi veel üks sarnase vokaalkoosseisuga (dateerimata) koraalitöötlus, „Ach Herr, mich armen Sünder“ on komponeeritud samuti pärast kapitulatsiooni vähendatud koosseisu tingimustes.

1716. aastal komponeeris Meder juba passiooni, tõenäoliselt on tegu tema säilinud Matteuse passiooniga, millel on neli vokaalpartiit (Meder 1985). Võimalik, et see on kirjutatud just vähendatud koosseisuga ette kantava passiooni vajadusest (sel juhul võiks oletada, et eelnevatel aastatel, 1710–1715 polnud passioone Riias võimalik esitada); igal juhul pidi 1716. aastal olema Riias võtta juba küllalt vilunud soliste hõlmav vokaalkoosseis, kes oli võimeline ära õppima uue suurteose.

Need andmed, mille järgi umbes kümnendi keskpaigast alates võis saada võimalikuks koori kokkupanek, sobivad vakantsete kantoriametite täitmise ajaga. Tallinna raad arutas uue kantori vajadust 1714 (RP 22.10.1714), ametisse pandi Christian Ludwig Heimbrod 1716 (RP 15.2. ja 10.6.1715; Stadtmusikanten 1527–1797, 450–451). Riias täideti kantorikoht hiljem ning mitte rae initsiatiivil, vaid 1717. aastal esitas Johann Heinrich Beuthner kohataotluse ning nimetati samal aastal ametisse (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 163–164; RP 15.3., 15.5., 19.6., 5.7., 12., 22. ja 23.7.1717).

Mõlemad uued kantorid olid nähtavasti väga asjatundlikud. Beuthner lisas oma taotlusele kolm suurepäraselt, sh tema muusikalisi võimeid rõhutavat soovituskirja, millest ühe autor Wilhelm Schulze kinnitas, et „selle inimese võimekus muusikas, puudutagu see kompositsiooni [komponeerimist] ennast, või tema täpsust klahvpillidel, laulol, viiulil ja teistel instrumentidel, rahuldab täiesti täiuslikult“ Riia raadi (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 160–161). Heimbrod vastas Tallinna rae maakuulami-

38 Geisti palvekiri 30.8.1721 (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 248–249).

sele, et on solisti võimekusega laulja, laulab alti ning „mööduka kõrgusega bassi“, valdab harfi ja viiulit, ning lisas:

Mainiti ka kompositsiooni, mille peale võin nii palju vastata, et ma pole selles küll meister [. . .], aga siiski ei puudu mul alusteadmised; peale selle on mul kokkulepe ühega kõige kuulsamatest uusimatest heliloojatest, nii et võiksin heliloomingus kuni lihavõtetenii kaugemale edeneda, et ka siin võiksin Tallinna härrade nõudmisi täita; [. . .] Peale selle on mul juba tutvusi mitmete peente heliloojatega, mis läbi mul on igal ajal võimalik saada uusimaid ja galantseimaid teoseid. (Anstellungen 1585–1805, 76)

Galantseimaid teoseid mainides viitab Heimbrod 18. sajandi alguse moodsale galantsele stiilile ning seetõttu saab eeldada, et koos temaga saabus Tallinnasse uus ajakohane repertuaar. Beuthner aga komponeeris ise mõningal määral (teosed pole säilinud).³⁹ Võiks küsida, milleks kitsikuses uued muusikateosed – kuid nagu teadis hästi raad, käskides piiramisega ajal orelit mängida, võis muusika pakkuda kergendust, lohutust ning lootust. Nii kirjutas ka Mederi poeg pärast isa surma: „mu õnnis isa kapellmeister Johann Valentin Meder armastas komponeerida eelkõige vaimulikku muusikat ja sellega mahendada oma viletsat olukorda“ (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 207).

Kuigi muusikute tasustamisel tuli edaspidigi teha mööndusi (vt ka ülal)⁴⁰ ning täisväärtusliku muusikaelu taastumine võttis aega, leidub kümnendi teise poole Riias veelgi märke muusikaelu edasisest normaliseerumisest. 1715/1716 arutas raad Reichenbachiga võimalust osta Peetri kirikule Kuramaalt korralik orel (järelikult peeti seda nüüd võimalikuks);⁴¹ 1717 tähistati reformatsioonijuubelit (RP 30.10., 1. ja 8.11), mh juhatas Beuthner Mederi selleks puhuks kirjutatud, mitte säilinud teost („Musikalische Cantata“; Bolte 1891, 458); võimalik oli remontida toomorelit (vt ülal) ning toomkantori maja (RP 28.3.1718). Tallinna allikates leidub kogu kümnendi vältel Riiga võrreldes oluliselt vähem sõja tagajärgedega seotud teavet; teated puudutavad muusikaelu üsna tavapäraseid küsimusi. 1720, aasta enne Põhjasõja ametlikku lõppu, taastati nii Riias kui Tallinnas muusikaelu katkueelsed institutsionaalsed raamid: Riias pandi ametisse viies 1. kompanii linnamuusik (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 267–272), Tallinnas aga eraldati pärast Peter Trumpi surma 1720 taas Niguliste organisti ja linnamuusiku printsipaali kohad.⁴² 1721. aastaks oli koraalilaulmine uuesti muutunud

39 Beuthner nt „Musikalisches Oper“ (1725) leinajumalateenistuseks Peeter I surma puhul ning veel kaks teost; säilinud on nende tekstitrukid.

40 Näiteks Johannese kiriku organistile (vt ülal) ning lauljale palga maksmisel; viimane võeti tööle poole palgaga (RP 2.5.1718).

41 Reichenbachi palvekiri 21.10.1715 (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 125–127); RP 21.10. ja 11.11.1715, 16.1.1716.

42 Johann Bartschi ja Heinrich Christoph Callenbergi vokatsioonid (Stadt Musikanten 1527–1797, 467, 466; RP 9.5. ja 17.10.1721).

pigem tülikaks kohustuseks, millest Wilhelm Geist soovis vabaneda, soostudes meeleldi edaspidi laulma solistipartiisid (Musikantenangelegenheiten 1643–1753, 240–245).

Kokkuvõte

Põhjasõja-aegsete allikate analüüs andis infot muusikaelu struktuurimuutuste, muusikute toimetuleku(viiside) ja muusikaelu detailide, sh tingimuste normaliseerumise kohta ning osal juhtudel teoste dateerimiseks. Vakantside täitmise järjekorra ja aja analüüs aitas teha järeldusi muusikuametite funktsioonide kohta. Muusikute koosseisu muutused lubasid aga oletada, millist muusikat esitati, ning vastupidi, säilinud teosed viitavad võimalikele esituskoosseisudele.

Põhjasõja alguse aeg oli muusikutele Tallinnas keeruline (I faasi algus), kuid kokkuvõttes laastas sõjategevus Riia märksa enam (II faas), mistõttu ka selle mõju muusikutele ja muusikaelule oli tugevam ning kestvam (III faas). Riias esines sel perioodil rohkem abipalveid ja ainelist kitsikust, osa vakantse täideti hiljem. Osa protsesse toimus mõlemas linnas sünkroonselt, nt ametite kokkupanek/lahutamine või kantori-kohtade vakantside täitmine.

Muusikute lahkumine/vähesus kohe sõja alates viitab suurele psühholoogilisele/vaimsele pingele – tavatingimustes niisama kohast ei loobutud. Pikemas perspektiivis tingis kriis ootuspäraselt muusikaelu mõõna (vähem või kriisi haripunktis üldse mitte esitusi, väiksemad koosseisud). Kuid esimesel kümnendil oli Põhjasõjal ka otseselt muusikalisi väljundeid, nagu Mederi kompositsioonid.

Samuti ootuspäraselt halvenes muusikute aineeline toimetulek, mille tingisid koorimised ja sissetulekute vähenemine, see omakorda põhjustas konkurentsi kasvu ja olemusvõitlust ning hiljem muusikute vähesust, mis mõjutas muusikaelu toimimist. Siiski ei jäänud muusikud abitult raskuste meelevalda, vaid valmistusid kriisiaegadeks (raha/toiduse kõrvalepanek) ning püüdsid end kõigepealt ise aidata (teenimisvõimaluste otsimine). Raelt paluti abi pigem viimases hädas ning kriisi kestes, kusjuures Riia allikates esineb muusikute abipalveid märgatavalt rohkem kui Tallinnas. Keerulisemal ajal hakkasid muusikud väärtustama ka vähetulusaid töid (koraalilaulmine, torniteenistus) ning need jäid hinda veel pikemaks ajaks. Samuti kaitsti kiivalt oma privileege, sh illegaalse konkurentsi eest. Toimetulekuviisidena kasutati veel muid erialaseid tegevusi (tellimustööd, s.t komponeerimine; Meder), kõrvalameteid (Reichenbach) või toetuti heategevusele/metseenidele (eakad, nt Meder). Siiski tuleb meeles pidada, et allikates kajastub pigem info nende muusikute kohta, kes üldse ellu jäid ja juba olid privilegeeritud (mõnes ametis) ning Põhjasõja, tohutu muusikakultuuri katkestuse ajal saab rääkida vaid kõige elementaarsemast toimetulekust.

Põhjasõjast tingitult toimus ka struktuuralseid muudatusi, millest linnamuusikute ameti ümberkorraldamine Tallinnas oli püsiv, kriitilises faasis inimeste puudusel teh-

tud struktuurimuudatused (ametite liitmine, ülesannete ümberjagamine peale katku) aga ajutised. Ka need aitasid muusikutel kriisi ajal paremini toime tulla ning muusika-elu alal hoida – näiteks ametite liitmine tähendas suuremaid sissetulekuid muusikutele, kuid ka võimalust ameteid ning tegevusi säilitada. Lõpuks võib aga vaimselt toetatavaks pidada muusikat ja muusikuid endid – sõjaaegsetes ja -järgsetes oludes sai just muusika tuua lohutust ja kergendust.

Allikad

Andresen, Andres. 2012. „Formal stipulation and practical implementation of religious privileges in Estland, Livland, and Courland under Russian supremacy: researching the core of Baltic regional identity.“ – *Baltic regionalism. Ajalooline Ajakiri* 139/140 (1/2): 33–54.

———. 2018. „Religiooniprivileegid ja kirikukorraldus.“ – *Eesti kiriku- ja religioonilugu*. Õpik kõrgkoolidele, koostanud Riho Altnurme, 169–172, Tartu: TÜ Kirjastus.

Anstellungen 1585–1805 = „Anstellungen und Suppliken der Diener der Kirche, Küster, Stadtuhrmacher usw., 1585–1805.“ – Tallinna Linnaarhiiv, TLA.230.1.B115.

Arbusow, Leonid. 1918. *Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Curlands*. 4., parandatud ja täiendatud väljaanne. Riga: Jonck ja Poliewsky.

Arro, Elmar. 2003. *Vana aja muusikud*. Koostanud ja tõlkinud Heidi Heinmaa. Tartu: Ilmamaa.

———. Dat.-ta [1981]. *Geschichte der baltischen Kirchenmusik und geistlichen Tonkunst: Versuch einer musikhistorischen Rekonstruktion*. Tüposkript. [Viin.]

Berkholz, Christian August. 1867. *Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger Riga's. Erste Abtheilung. Geschichte der einzelnen Kirchen nebst chronologischem Verzeichnis der Prediger und statistischen Auszügen aus den Kirchenbüchern*. Riga: Häcker.

Bolte, Johannes. 1891. „Nochmals Johann Valentin Meder.“ – *Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft*, nr 7, 455–458.

Braun, Joachim. 1980. „National Interrelationships and Conflicts in the Musical Life of 17th and 18th Century Riga.“ – *Journal of Baltic Studies* 11 (1): 62–70.

———. 1985. „Aspects of Early Latvian Professional Musicianship.“ – *Journal of Baltic Studies* 16 (2): 95–110.

Bruiningk, H. Baron. 1891. „Beiträge zur Geschichte der Rigaschen Domkirche im 17. und 18. Jahrhundert.“ – *Sechster Rechenschaftsbericht der Abteilung der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde für den Rigaschen Dombau für das Jahr 1890*, 5–24.

Brüggemann, Karsten, Mati Laur ja Pärtel Piirimäe, koost. 2014. *Die baltischen Kapitulationen von 1710: Kontext – Wirkungen – Interpretationen*. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 23. Köln: Böhlau.

Bulmerincq, August Michael von, koost. 1902, 1906. *Aktenstücke und Urkunden zur Geschichte der Stadt Riga 1710–1740*, 1. ja 3. kd. Riga: Häcker.

Busch, Nikolaus. 1911. „Zur Geschichte des Rigaer Musiklebens im 17. Jahrhundert.“ – *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1910*, 25–32.

Edler, Arnfried. 1982. *Der nordelbische Organist. Studien zu Sozialstatus, Funktion und kompositorischer Produktion eines Musikerberufes von der Reformation bis zum 20. Jahrhundert*. Kieler Schriften zur Musikwissenschaft 23. Kassel, Basel, London: Bärenreiter.

Frandsen, Karl-Erik. 2010. *The Last Plague in the Baltic region, 1709–1713*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.

Gailite, Zane. 2003. *Par Rīgas mūziku un kumēdinu spēli*. Rīgā: Pētergailis.

Heinmaa, Heidi. 2017. *Muusikaelu Tallinnas 18. sajandil*. Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia Väitekirjad 9. Tallinn: Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia.

Hollander, Bernhard. 1980. *Geschichte der Domschule, des späteren Stadtgymnasiums zu Riga*. Beiträge zur baltischen Geschichte 10. Koostanud Clara Redlich. Hannover-Döhren: Hirschheydt.

Jensen, Jaan. (1931) 1981. *Tallinna linna poeglaste humanitaargümnaasium 1631–1931*. Gymnasium Revaliense 1631–1931. [Göteborg: Rebas.]

Kirchen=Gesetz und Ordnung, So der [. . .] König [. . .] Der Schweden [. . .] Im Jahr 1686. hat verfassen [. . .] lassen. 1687. Digiteeritud: urn:nbn:de:bvb:12-bsb10627424-5. Vaadatud: 20.september 2024.

Kirchenordnungsgelder [1681–1709] = „Kirchenordnungsgelder.“ – Läti riiklik ajalooarhiiv, LVVA 673.1.623.

Kirjad kindralkubernerile 1690, 1692a ja 1692b = „Eestimaa rootsiaegne kindralkuberner. Saadud kirjad halduse ja jurisdiktsiooni alal (supliigid).“ – Rahvusaarhiiv, RA, EAA.1.2.509, 526 ja 530.

Kroll, Stefan. 2006. „Die „Pest“ im Ostseeraum zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Stand und Perspektiven der Forschung.“ – *Städtesystem und Urbanisierung im Ostseeraum in der Frühen Neuzeit*. Geschichte: Forschung und Wissenschaft 12, koostanud Stefan Kroll ja Kersten Krüger, 124–148, Berlin: LIT-Verlag.

Kroon, Kalle. 2023. „Narva lahing 1700. aastal.“ – Vikerraadio. Saatesari „Eesti lugu“, eetris 4. novembril, saatejuht Piret Kriivan. <https://vikerraadio.err.ee/1609140956/eesti-lugu-narva-lahing-1700-aastal>.

———. 2024. „Põhjasõda. aastatel 1705–1710.“ – Vikerraadio. Saatesari „Eesti lugu“, eetris 4. mail, saatejuht Piret Kriivan. <https://vikerraadio.err.ee/1609319774/eesti-lugu-pohjasoda-aastatel-1705-1710>.

Kröönström, Triin. 2019. „Hariduskorraldus 18.–19. sajandil.“ – *Tallinna ajalugu III*, koostanud Tiina Kala, Lea Kõiv ja Olev Liivik, 271–280, Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv.

Kröönström, Triin ja Inna Põltsam-Jürjo. 2019. „Heakord.“ – *Tallinna ajalugu II*, koostanud Lea Kõiv, 279–281, Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv.

Kõiv, Lea. 2023. „Rootsi 1986. aasta kirikuseadus ja Tallinn.“ – *Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800*, toimetanud Marten Seppel ja Madis Maasing, 189–218, Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Küng, Enn. 2013. „Riigitaalrite kasutusest Rootsi Läänemereprovintside 17. sajandil.“ – *Ajalooline Ajakiri* 144 (2): 183–201. <https://doi.org/10.12697/AA.2013.2.02>.

———. 2019a. „Põhjasõda.“ – *Tallinna ajalugu II*, koostanud Lea Kõiv, 37–42, Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv.

———. 2019b. „All-linna õiguslik seisund ning linna ja riigivõimu suhted.“ – *Tallinna ajalugu II*, koostanud Lea Kõiv, 79–83, Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv.

Laur, Mati. 2020. „Katku seljatamine kakskümmend viis aastakümnet tagasi.“ – *Tuna* 3: 8–16.

Leges 1696 = *Leges nobilissimi ac amplissimi Senatus Rigensis de officiis docentium in schola Rigensi*. [Riga] 1696: Literis Georg. Matth. Nöller. Läti Ülikooli Raamatukogu, LUB R 22242. <https://dom.lndb.lv/data/obj/1065100.html>.

Loit, Aleksander. 2005. „Die Stadt Riga im schwedischen Ostseereich. Die Privilegienfrage.“ – *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 22, koostanud Ilgvars Misāns ja Horst Wernicke, 321–332, Marburg: Verlag Herder-Institut.

———. 2009. „Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil.“ – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil III*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 17 [24], koostanud Enn Küng, 7–40, Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Mattheson, Johann. 1740. *Grundlage einer Ehren-Pforte*. Hamburg: In Verlegung d. Verf.

Meder, Johann Valentin. 1703. *Der Melpômene Klag-Lied* [. . .]. 1703. Läti Ülikooli Raamatukogu, LUB R 35071 (4).

———. 1714. „Meine Seele Säufzt und stöhnet.“ – Gdański riigiarhiiv, PAN Ms. Joh. 193.

———. 1985. *Oratorische Passion nach Matthäus, Für Solostimmen, fünfstimmigen Chor und Instrumente*. Das Chorwerk 133. Välja andnud Basil Smallman, partituur. Wolfenbüttel: Mösel Verlag.

———. Dat-ta. „Ach Herr, mich armen Sünder.“ – Gdański riigiarhiiv, PAN Ms. Joh. 191.

Musikantenangelegenheiten 1643–1753 = „Musikanten- und Komödiantenangelegenheiten, 1643–1753.“ – Läti riiklik ajalooarhiiv, LVVA 673.1.246.

Mäeorg, Kalmer. 2019. „Toompea õiguskord ja kohus.“ – *Tallinna ajalugu II*, koostanud Lea Kõiv, 103–105, Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv.

Nachrichten 1707 = „[Domkirche.] Nachrichten des Rigaer Rates über die Schäden an der Kirchenorgel und die erforderlichen Reparaturen 1707.“ – Läti riiklik ajalooarhiiv, LVVA 1426.3.92.

Oleviste 1704–1746 = „Tallinna Oleviste kogudus. Surmajuhtumite registreerimise raamat, 1704–1746.“ – Tallinna Linnaarhiiv, TLA.236.1.31.

Perl, Carl Johann. 1918/19. „Drei Musiker des 17. Jahrhunderts in Riga.“ – *Zeitschrift für Musikwissenschaft I*: 703–713.

Piirimäe, Helmut. 2003. „Põhjasõda.“ – *Eesti ajalugu IV*. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni, 18–44, Tartu: Ilmamaa.

Poelchau, P. A. 1910. *Zwei Jahrhunderte Rigascher Kirchengeschichte 1710–1910*. Rigaer Volksschriften zur Livländischen Kirchengeschichte. Riga: Jonck & Poliewsky.

Riia magistraadi arveraamatud 1700–1720 = [Rigasches Stadt Kassa Kollegium.] Ausgaben der Kasse, 1700–1720.“ – Läti riiklik ajalooarhiiv, LVVA 1390.4.1428–1444.

Riia toomkiriku kohtuprotokollid 1698–1709 = „[Domkirche.] Buch der Gerichtsprotokolle, 1698–1709.“ – Läti riiklik ajalooarhiiv, LVVA 1426.2.8.

RP = Riia raeprotokollid 1684, 1693, 1698–1720. – Läti riiklik ajalooarhiiv, LVVA 749.6.29, 749.6.29.43, 749.6.29.50–75; Tallinna raeprotokollid 1700–1721. – Tallinna Linnaarhiiv, TLA 230.1.Ab135...158.

Schaper, Anu. 2020. „Lieder (fast) ohne Noten. Gelegenheitsdrucke Meders als sozialhistorische und musikalische Quellen.“ – *Res Musica* 12: 157–182, <https://doi.org/10.58162/B58B-N879>.

———. 2025a. „Muusikaelu Rootsi ajal.“ – *Eesti muusikalugu I*, koostanud Toomas Siitan, 75–137, Tallinn: Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia kirjastus.

———. 2025b [ilmumas]. *Johann Valentin Meder (1649–1719). Ein Vermittler der Musikkultur im Ostseeraum*. Forum Mitteldeutsche Barockmusik 14. Beeskow: Ortus.

Schweder, G. 1910. *Die alte Domschule und das daraus hervorgegangene Stadt-Gymnasium zu Riga I. 1211–1804*. Riga, Moskau: Deubner.

Stadtmusikanten 1527–1797 = „Stadtmusikanten und Organisten, deren Vocationen und Supliken, 1527–1797.“ –Tallinna Linnaarhiiv, TLA.230.1.Bs38.

St. Jakobikirche 1700–1709 = „St. Jakobikirche zu Riga Rechnungen, 1700–1709.“ – Läti riiklik ajalooarhiiv, LVVA 3142.1.141–143.

Tarkiainen, Kari ja Ülle Tarkiainen. 2014. *Meretagune maa. Rootsi aeg Eestis 1561–1710*. Tallinn: Varrak.

Tuchtenhagen, Ralph. 2005. „Riga im Rahmen des schwedischen Merkantilismus.“ – *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 22, koostanud Ilgvars Misāns ja Horst Wernicke, 295–320, Marburg: Verlag Herder-Institut.

———. 2008. *Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa*. Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 5. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Wahrmann, Carl Christian. 2009. „Die Macht der Gerüchte. Die Seestädte des südwestlichen Ostseeraums und die Bedrohung durch die Pest 1708–1713.“ – *Ajalooline Ajakiri* 129/130 (3/4): 465–491.

Zapnik, Jörg. 2006. „Pest in Stralsund während des Großen Nordischen Krieges 1710 bis 1711 und das Historische Informationssystem „PestStralsund1710“.“ – *Städtesystem und Urbanisierung im Ostseeraum in der Frühen Neuzeit*. Geschichte: Forschung und Wissenschaft 12, koostanud Stefan Kroll ja Kersten Krüger, 226–255, Berlin: LIT-Verlag.

———. 2007. *Pest und Krieg im Ostseeraum. Der „Schwarze Tod“ in Stralsund während des Großen Nordischen Krieges (1700–1721)*. Greifswalder Historische Studien 7. Hamburg: Dr. Kovač.

Anu Schaper – Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia teadur, õppinud saksa filoloogiat ja muusikateadust. Freiburgi Ülikoolis kaitses ta dissertatsiooni Johann Valentin Mederist (1649–1719) (ilmumas). Magistri- ja doktoriõpinguid Saksamaal võimaldasid Evangelisches Studienwerk Villigst'i stipendiumid. Ta on teadusliku aastaraamatu Res Musica tegevtoimetaja ning korraldab EMTA kirjastuse tööd. Tema uurimisteedad on seotud peamiselt 17. sajandi ning 18. sajandi alguse muusika ja muusikaeluga, samuti kultuuriülekande teooriaga. Ta on teinud ulatuslikku arhiivitööd Saksamaa, Poola, Läti ja Eesti arhiivides. Koos saksa, läti ja leedu kolleegidega on ta andnud välja kaks Saksamaa ja Baltikumi kultuurisuhetele keskenduvat artiklikogumikku.

E-post: anu.schaper[at]eamt.ee

Johann Valentin Meder and Other Musicians in Riga and Tallinn During the Great Northern War and the Plague of the Early 18th Century

Anu Schaper

Keywords: musicians, Great Northern War, mental well-being, plague, Johann Valentin Meder

The period of the Great Northern War has received little attention in music history. However, sources from a time of upheaval can offer remarkable information about the functioning of musical life, adaptation strategies and, indirectly, the mental well-being of musicians, which peacetime sources don't offer to the same extent. The research questions were: what changes occurred during/as a result of the Great Northern War in Riga and Tallinn in musical life, in musicians' work, and with coping strategies, and what hypotheses can be made about their mental well-being?

From the point of view of musical life, it makes sense to divide the period of the Great Northern War into three phases: 1) 1700–1709, mainly no direct conflict, but influences of war; 2) 1709–1710, siege, famine and plague; 3) 1711–1721, the phase after capitulation, the consequences of siege and plague.

1700–1709: rising pressure. Although the first phase of the war can be considered relatively calm for Riga and Tallinn, it immediately began to play a role in the everyday lives of musicians. The severe famine of 1695–97 and the death of King Carl XI of Sweden (1697) had a serious impact on musicians, who were banned from music making (usual in wartime). In Tallinn, a structural change in musical life took place in 1700 due to several factors: the City Council signed a contract with only one town musician, who had to take on journeymen and pupils.

Difficulties in earning money from professional work doubtless caused psychological pressure, which was also reflected in the departure of musicians. The shortage of musicians and singers became a problem both in Tallinn and Riga. Contributions increased and salaries were lower, especially after 1706. Increasingly, musicians began also to need other low-paid jobs. More troops were stationed in both cities, musicians had to accommodate soldiers, and (illegal) competition increased as the army also had many musicians. However, the war was not all restrictions, victories were celebrated with services and music composed for them, and there was a need for funeral music. Thus the Great Northern War had a direct musical outlet in the compositions of Johann Valentin Meder (1649–1719).

1709–1710: the critical period. Due to bombing, churches in Riga suffered damage, including the organs. Initially, services were held without music (as was customary in wartime). Remarkably, the City Council then ordered the organ to be played anyway, in order to inspire piety, apparently considering it important to support the inhabitants in this way.

Siege, famine and plague devastated Riga far more than Tallinn, although the mortality rate was unprecedented in both cities. In Tallinn, three of the four main musicians died: the cantor and the two main organists. In Riga, the cathedral cantor, the organist at St John's church, and a number of city musicians died. In those days, the death of a master was immediately followed by social problems for his journeymen, pupils and colleges.

1711–1721: the period of consequences of siege and plague. The effects of the war on musicians and musical life, especially in Riga, were severe. The city was almost unable to pay salaries. Although the war was now being fought elsewhere, there was still a need to accommodate soldiers. Many musi-

cians appealed for help, especially organists who had little or no other means of earning money. Meder received help from a patron, Friedrich Reichenbach, the organist of St Peter's, and did minor jobs as a notary and scribe.

Some vacancies were filled both in Tallinn and Riga, some were merged, and incumbents had to take over other tasks. The most urgent need was to fill the posts of organists, who were needed for the services and who could take over the function of choirs that no longer existed in the liturgy.

From the middle of the decade on it became possible to build a choir. The post of cantor was filled in 1716 in Tallinn and 1717 in Riga. In the second half of the decade musical life (in Riga) normalised. In 1720–1721, both Riga and Tallinn restored the pre-plague institutional structure of musical life.

In summary, the Great Northern War hit musicians hard and many didn't survive. However, musicians tried to prepare for times of crisis and tried to help themselves first. Coping strategies included the search for alternative and minor sources of income, the protection of privileges, and commissioned works (Meder). Finally, the music itself had a consoling function.

Anu Schaper studied German language and literature, and musicology. She defended her dissertation on Johann Valentin Meder (1649–1719) at the University of Freiburg (forthcoming). Her master's and doctoral studies in Germany were made possible thanks to grants from the Evangelisches Studienwerk Villigst. Since 2008, Schaper has been a research fellow at EAMT. She is managing editor of the scientific yearbook *Res Musica* and organises the work of the EAMT Press. Her research focuses mainly on the music and musical life of the 17th and early 18th centuries, as well as cultural transfer theory. She has conducted extensive research in German, Polish, Latvian and Estonian archives. Together with colleagues from Germany, Latvia and Lithuania, she has published two books focusing on cultural relationships between Germany and the Baltics.

E-mail: [anu.schaper\[at\]eamt.ee](mailto:anu.schaper[at]eamt.ee)